

Schiller Erzsébet

„El kellene határozni, fehérek legyenek-e vagy vörösök”

Markovits Rodion: Aranyvonat

Egy történelmi kalandregényt és annak új kiadását szeretném az olvasó figyelmébe ajánlani. A műfajhoz méltó felvezetéssel – késleltetéssel és a körülmények ismertetésével.

Markovits Rodionnak, az 1884-ben Erdélyben, Kisgércén született, majd 1948-ban Temesváron elhunyt írónak szerencsés fiatalokra volt. Abból a szempontból legalábbis, hogy nem volt ihlető élmények híján. Markovits ugyanis azon írók közé tartozik, akik a személyes élményeiket közvetlen módon teszik szépirodalomná. Őt magát ugyanakkor nem pusztán az élmények teszik íróvá. A két világháború közötti hírnevét, rövid ideig tartó nemzetközi ismertségét a *Szibériai garnizon* című riportregény (1927), illetve annak több mint egy tucat fordítása alapozta meg. A sikert elsősorban a történelmi dokumentumként olvasott izgalmas anyagnak köszönheti: az első világháborús orosz hadifogságban szerzett élményeinek egy részét dolgozza fel a regény. A kései utókor a napi érdekeségtől el tud tekinteni, a szerzővel és műveivel méltányosabban tud bánni. Jól jár vele: a két háború közötti magyar próza érdekes, sokoldalú íróját fedezheti fel.

Talán legszebb, tárgyát és érzelmeit tekintve legmeglepőbb írása a *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák...* című novellafüzér (1939) Markovits gyerekkorának helyszínére és alakjai közé vezet el az olvasót. A kis könyvecske azt a viselkedés- és gondolkodásmódot, azt a szűk, de magát mégis távlatosnak képzelő (hiszen minden mögött a zsidó Isten áll) világnak az irodalmi kifejezőmódját teremti meg, amely csak kevés magyar író ihletett meg, inkább Közép-Európa más nyelvtérségein volt jellemző. Markovits újrafelfedezése ezzel a regénnyel vette kezdetét.

Életének legizgalmasabb és legnagyobb érdeklődésre számot tartó eseménye az I. világháborús orosz hadifogság, amelyet két regényben is feldolgozott. Elsőként a már említett *Szibériai garnizonban*, amelyet a szerző irodalmi riportnak tekintett – de ez inkább a források típusára, mint a feldolgozás műfajára utal, hiszen a könyv regényként olvastatja magát.

A következő regénye, az *Aranyvonat*, minimális átfedéssel a hadifogság más időszakaiban játszódik és más aspektusait tárja fel. Bár megjelenésekor, 1929-ben (és utánnomásokban 1930-ban) elődjénél kisebb sikert aratott, legalább olyan izgalmas történelmi regényről van szó.

Bő nyolcvan évvel később a Kriterion Kiadó jóvoltából újra kezünkbe vehetjük az *Aranyvonatot* – a homályosuló történelmi emlékezet megsegítése érdekében gondosan jegyzetelt, elő- és utószóval ellátott kiadásban. A könyvvel kapcsolatos filológiai munkát Filep Tamás Gusztáv művelődéstörténész végezte el, a lehető legnagyobb körültekintéssel. A mai – főként a reménybeli – fiatal olvasó nagy segítséget kap az előszótól ahhoz, hogy megértse a regény történelmi hátterét. Filep Tamás Gusztáv felvázolja az első világháború, és főként az Oroszországban zajló polgárháború egyes, a regény szempontjából jelentős eseményeit, alakjait. Az utószóból, amely az *Aranyvonat* recepciójáról szól, a könyv sorsa is kirajzolódik: minden magyarországi hatalmi ideológia megtalálta benne azt a vonást, amely miatt idegenkedett tőle. Kissé sarkítva: vagy kommunistának vagy antikommunistának tartották. És bár mindkét hozzáállás elemei fellelhetőek a regényben, valójában teljesen értelmetlen a kérdésfelvetés, ugyanis a regény egyik legfontosabb témája éppen az, hogy az ideológiák térhódítása nem szellemi síkon zajlik, a választás, hogy ki melyik nézetrendszer mellett tör lándzsát, melyik nevében száll sikra, csak a legkritikább esetben függ képviselőinek meggyőződésétől.

A regény hősei tehát az első világháborúban orosz fogságba esett magyar, osztrák, cseh katonák – és Oroszország 1918 és 1922 között. Az 1918. márciusi breszt-litovszki békekötéstől fogva a Monarchia oroszországi hadifoglyai számára elméletileg megszűnt a fogság. Mi sem egyértelműbb: a néhány régen fogságba került és Távol-Keleten letelepedett katona kivételével haza akarnak menni. Csakhogy a polgárháborús Oroszországban ez nem magától értetődő feladat, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a regény hőseit a békekötés egy Amur menti hadifoglyatáborban éri. A Csendes-óceántól a Távol-Keleten, Szibérián keresztül, átlépve Ázsia és Európa határát kell eljutniuk a Kárpát-medencébe. Ha csak egy pillanatra magunk elé képzeljük olvasás közben a térképet – és ez óhatatlanul megtörténik –, akkor mindenképpen az irdatlan tér leküzdéséért is értelmezzük az *Aranyvonalat*. Nézzük tehát a térképet.

A Monarchia hadseregének különböző rangú tisztjei útnak indulnak az Amur menti hadifoglyatáborból, ahol korábban főként a honvágtyól szenvedtek, komoly fizikai nehézségeknek nemigen voltak kitéve (a közlegény hadifoglyokkal ellentétben). Vonatuk keresztülhalad Mandzsúrián, s az ötödik napon leszállnak valahol a Bajkál-tónál. Itt vörös vezetőkkel megállapodnak, hogy mehetnek tovább. Eljutnak Irkutszkba, ahonnan nem mindenki folytathatja az útját: elviszik a magas rangú tiszteket, ők nem léphetnek be a Vörös Gárdába, és nem mehetnek haza. Aki csatlakozhat, és csatlakozik is a vörösökhöz, azt reméli, nem árt ezzel a hazájának – a tiszték körében uralkodó ideológiai zűrzavar egyre mélyül. Arról is folyik a szó, hogy a hazaérkezés lehetősége sem egyértelműen kecsesgató, hiszen a háború folytatódik, az orosz fronton is lehet kerülni. A maradék csapat továbbindul Omszk felé, majd az Ural, a Volga a következő leküzdendő helyszín. Eljutnak az első nagy európai állomásra, Szamarába – innen nem mehetnek tovább, mert a vörösök és a fehérek éppen vívnak a Volga hídjáért. Azt tanácsolja nekik egy forgalmi tiszt, hogy forduljanak vissza, hiszen szerencsések, hogy van vonatuk, menjenek *„a biztos és tejjel-mézszel folyó Szibériába”*. Így kerülnek Krasznajarszkba egy hadifoglyatáborba. Itt a fehérekhez csatlakozó csehek szabályos vőférfüldőt rendeznek a vörösök oldalán harcoló, tőlük a hazajutáshoz segítséget remélő magyar tiszték között. A csehek ugyanis, akik az oroszokkal való szövetségtől várták Csehszlovákia megszületését, abban voltak érdekeltek, hogy a fehérek legyenek uralmon, tehát gyorsan beszálltak a polgárháborúba. A hazatéréstől is ódzkodtak, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia árulóinak tarthatták volna őket. A magyar és cseh érdekek tehát az oroszországi „belső” fronton is ellentétesek voltak. (Markovits – ennek az ellentétnek a csúcspontjaként – a transzszibériai vasútvonalért folyó harcot a vörösök és a fehérek között dúló cseh–magyar háborúnak írja le. Izgalmas történet, a regény lapjain különösen.) A csehek kelet felé mennének a vlagyivosztoki kikötőbe, így csatlakoznak Kolcsakhoz; a csehekkel tartanak „a felvidéki tót gyerekek” is. Szibéria ekkor még nem volt vörös, Kolcsak az orosz lakosság között toborzott, a Moszkvából érkező vörösök pedig a hadifoglyatáborokban. A nemzetközi vörös brigádoknak sok magyar tagja volt, főként annak köszönhetően, hogy míg a németeket és az osztrákokat valamelyest támogatták a saját segélyszervezeteik, a törökök pedig a hozzájuk hasonló népeknél (tatár, baskír, kirgiz) lettek menedékre, a magyarok csak a vörös hadseregnél találtak oltalmat. Bár 1919-ben a szamojédok is eljöttek a táborba, és hoztak halzsírt a magyaroknak a rokonság okán. A magyar hadifoglyok valójában magukra hagyatva igyekeztek túlélni a fogságot és a polgárháborút, hiába volt közben Magyarországon – ahogy a regény lapjain mondják – vörös világ is.

Folytassuk az utat, de mielőtt a főhős útja a regény több szereplőjétől is elválik, ejtsünk szót órára is. Az *Aranyvonal* főszereplője – erősen önéletrajzi figura – egy fiatal pesti ügyvéd, eredetileg zászlósként szolgált a hadseregben. Bár a regény narrációja egyes szám harmadik személyű, a főhősnek nincs neve, nagysokára Jákob Joszipovicsként, de vezetőknév nélkül jelenik meg. (Markovits anyakönyvezett keresztneve a Jakab volt, a Rogyiont Dosztojevszkij Bűn és bűnhődésének főszereplőjétől, Raszkolnyikovtól kölcsönözte.) Jákob Joszipovics a foglyatábor komisszára lesz, az ő elgondolására és befolyására indulnak útnak a foglyok az Amur partjáról. (Nem áll ez túlságosan messze Markovits Rodion életétől, aki be is lép a Szovjet Kommunista Pártba.)

A krasznajarszki cseh fehér, kommunistaellenes rajtaütés miatt a főhős 1919 nyarán elmenekül a foglyatáborból. Egy Szekretarszkaja nevű faluba kerül. Még az otthoni romantikus elképzeléseket dédelgetve az elmaradt, de szépre-jóra vágyó orosz faluról azt képzei, hogy majd valamiféle néptanítóként fog ott élni, és feljegyzéseket készít az orosz faluról, odahaza pedig tudományos előadásokat fog róla tartani. Ehelyett tulajdonképpen rabszolgasors jut neki. *„Ez nem az a furcsa és kedves Oroszország volt, melyet békebeli olvasmányjaiból ismert, melynek bűnös emberein a romantika bűbajos aranypora csillogott.”* Bár amikor végül többedmagával együtt szabadul onnan, úgy búcsúztatják a falu lakói, mint legkedvesebb barátaikat.

Ezután egy Pók Gedeon nevű magyar katona vezette partizáncsapatnál dőbben rá, mi is veszi őt körül, mennyi véletlen és kaotikus kilátástalanság. Kik is voltak ezek a partizánok: „...szibirják legények, pesti ügyvéd, váradi nyomdász és csallóközi kötélverő, száműzetésből szabadult öreg forradalmár, olombányából menekült elítélt... dunántúli kultúrmérnök a parancsnok, és lett menekült a katonája, meg osztrák villamoskalauz, renegát kozák és beleszóppent kínai és kiskunmajsai kiscsajda és ótvaros csecsen, német litográfus és kirgiz katonaszökevény és hátszegi román erőkerülő, baszkir favágó, petrográdi orvostanhallgató és kamcsatkai halász...”

Egy vörös rajtaütéskor Jákob Joszipovics vissza tud menni Krasznajarszkba – itt ünnepli 1919–20 szilveszter éjszakáját (mindkét naptár szerint). (Találkozunk olyan hadifogollyal, aki ebben a táborban lakik, ugyanazon az ágyon alszik 1914 óta.) De a polgárháború még zajlik, a fehéreket lassan kiszorítják, a jól működő tábori ipar is igyekszik átállni a szocialista gazdaságra, a tulajdonosok átadják üzemeiket, megszűnik a pénz – bár ez nem a megvalósult kommunizmus jele, hanem kivonják a forgalomból a Kolcsak-pénzt. Egy idő után a főhős a közkatonák közé kerül, de – csak hogy a környezetének legismertebb figuráját említsem – itt van Zalka Máté is.

És ekkor kerül színre a címszereplő, az aranyvonat. A regény mesebeli, mitikus címét egy nagyon is konkrét vonatról kapta. Ezen a vonaton szállította Kolcsak a pénzének aranyfedezetét, kilenc vagon aranyat. Kazanyból hozta, és Moszkvába akarta eljuttatni. Erre a feladatra a nemzetközi gárdát szemelték ki. Ugyanis a vörös vezetés a fehérek rajtaütéseitől és a vörösök rablásától egyaránt félti a vonatot. Ahhoz, hogy a vonat értékes rakományával célba érjen, fegyelmezzet, régi tisztekre van szükség, akik egyúttal elkötelezettek is a vörösök mellett. A főhóst – és valójában a szerzőt is – beosztják a vonat kísérői közé. Ezen a vonaton szolgál Zalka Máté és Jaroslav Hašek, a világhírű cseh író, a háborúban idegenül tébláboló Švejk figurájának megteremtője is. Mindenki abban reménykedik, hogy a szolgálatáért kitüntetését kap, lehetőséget a hazatérésre vagy megfelelő körülményeket a letelepedésre. Eljutnak Omszkba. (Az ottani városvezetés szeretné, ha az aranyvonat ott is maradna: elvégre is, mondják, szibériai aranyról van szó.) Aztán eléri az utolsó szibériai állomást, Cseljabszokot, utána nem sokkal megpillantják a nagy fehér oszlopot – ebben az irányban immár másodszer átlépi Ázsia és Európa határát. Ennek szimbolikus jelentése van: a megszokott kulturális közeg és az otthon mint ha csak karnyújtásnyira lenne. A vonat Szamara felé folytatja útját, de útközben táviratot kapnak, hogy a Volga rendkívül erősen árad, ezért Kazany felé kell fordulni. Keresztülmennek Csebokszarin, Csisztopolon – csak éhség és a legkülönfélébb nyomorúságok szegélyezik útjukat, kiderül, hogy az ország európai részéhez képest Szibéria valóban egy kincseskamra. Kazanyban maradnak. A világháborúnak már régen vége, mikor néhány magyar katona útnak indul a Kaukázusba, hogy felkutassák és hazasegítsék az ott rekedt magyar hadifoglyokat. Sztavropoltól szinte faluról falura járnak, mindenütt találnak hadifoglyokat, de nem tudják bejárni az egész Kaukázust, mert mikor leesik az első hó, vissza kell fordulniuk: Kazanyon, Caricion és Penzán keresztül vezet az útjuk. A főhős végül Moszkvába kéri magát egy betegség ürügyén, majd mikor a szovjet hatóságoknál bizonygatja, hogy vállalja a balkáni forradalom ügyét, hazaengedik Magyarországra.

A térrel és a – történelmi – idővel viaskodó, a küzdelemből hol vesztesként, hol győztesként kikerülő hősök történetét követve az olvasó alapélménye az elképesztő elszigeteltség, a „mindentől távol” érzése, a reménytelenség, a lelki, szellemi, érzelmi viszonyítási pontok teljes hiánya – a fogságnak és a háborúnak ez a ritkán mutatott arca.

A küzdelem helyszíne is különös szerephez jut Markovits világában. A *Szibériai garnizonban* érezhető még az irodalmi-kulturális ismeretekben alapuló elfogult csodálat az orosz táj, emberek, kultúra iránt. Az *Aranyvonatban* ez jóval kisebb mértékben, de nyomokban mégis jelen van. Csak egy példa arra, hogy a rettenetes valóság napi tapasztalatai nem húzták át a korábbiól származó kulturális-civilizációs élményt. A főhős Kazanyban megismerkedik egy hölgygel, aki így invitálja egy társaságba: „*Imádot Turgenyevjenek és kedvenc Gogoljának néhány alakjával bizonyára találkozhatik nálunk.*”

Aztán ezeket az orosz alakokat a regény lapjain felváltják az alakuló Szovjetunió tipikus figurái. Talán kevesen látták meg ilyen korán, mint Markovits, a formálódó rendszer abszurd vonásait, amelyek a korai szovjet korszakban az ideológiai értetlenségből és túlbuzgó megfelelni vágyásból fakadnak (és amelyek jól ismerhetőek a 20-as évek legális, majd később illegálissá váló szovjet satirikus irodalmából).

Az elbeszélő ironikus hangja részben önirónia is. A főhóst egy véletlennek köszönhetően nevezik ki kommunistának. Öntudatosodását, az ijedségtől a nagyságának „beismeréséig” megtett utat meglehetősen távolságtartó kétértelműséggel festi le Markovits. Ugyanilyen ironikusan reflektál az új szovjet valóságra és az ideologikus nyelvre. „*Mennyi szép emberi értéket termelt a forradalom!*” – írja egy helyen: egy Goldberg nevű borbély, aki történetesen Trockij sógora, ha nincs a forradalom, ma is csak borotvál

Kisinyovban. Az ideológiai zűrzavar legszórakoztatóbb példája a Babonák Ellen Harcoló Bizottság, amely ellenőrzi a szenteket, hogy valóban azok-e. A kazanyi szűz tényleg könnyezett, saját szemükkel győződtek meg róla a bizottság tagjai, de egy másik szentről kiderült, hogy fabábu, és német márkájú cipő van a lábán. A bizottság kiadta *„az írást, melyben a köztársaság is meghajtja a lobogóját a kazanyi Szent Szűz előtt... Az emberek látták, hogy csak az igazságot akarjuk, csak azokat a szenteket nem tűrjük, akik a népet félrevezetik.”*

Kazanyban a főhős avantgárd művészettel és tulajdonképpen művészetelméleti kérdésekkel is találkozunk. Egy művészettörténész elmagyarázza egy kiállításon, hogy az új művészet gondolkodásra serkent, felvázolja, mi is lenne az avantgárd lényege, miféle új befogadásra készítet. De felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy a kollektív művészetnek nem kispolgári agyából, tehát nem a tanult, képzett rétegekből – amelynek tagja maga a művészettörténész is –, hanem a kollektív társadalomból kell majd kisarjadnia. Az elkötelezett szovjet értelmiségi skizofrén állapotának rendkívül szemléletes metaforája ez.

A regény egyik legjellegzetesebb vonása, hogy a narráció többnyire jelen időben tudja tartani magát. Nem retrospektív az elbeszélés, nincsenek letisztult értékredek és értékelések, bizonytalanság van mindenütt. Ettől érezzük hitelesnek, ebben van az irodalmi ereje, ez tartja izgalomban az olvasót, és lehet, hogy ez keseríti el a történést, hiszen átfogó képet nem tud adni a polgárháborúról. Néhány kicsit történelemkönyv-ízű kitérőtől eltekintve, Markovits azt ábrázolja csak, amit lát – ebben jó mesélőtechnikát követ: sok helyen forog a hőse, és sok hír is érkezik hozzá, amikor újból és újból összetalálkozik magyarokkal; hol mint komisszárt, hol mint megbízható értelmiségit informálják. De valójában senki nem tudja, nem érti, mi történik vele, az okát pedig még kevésbé. A történészek is elégedettek lehetnek ugyanakkor azzal, ahogyan a polgárháború egyik legjellegzetesebb vonását, a véres káoszt ábrázolja Markovits. A regény ritmusát pedig a remény – kilátástalanság – reménytelenség – megpróbáltatások és újabb remény adja.

„... Szótlan lovasok ügetnek a magas hóban, csendes szánkók siklanak a néptelen sztyeppén... kár fészkelődni, apró, nyugati ügyvéd, a groteszk végzet hajtja sorsod lovacskaít...”

(Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2011)